

ҰЛТ ҰСТАЗЫ-АХМЕТ БАЙТҰРСЫНОВ ЖӘНЕ ЖӘДИДШІЛДІК

К.Ж. Оспанова, тарих пәні мұғалімі

С.Сейфуллин атындағы ЖББМ,

Қарағанды облысы, Нұра ауданы, Ахмет ауылы, Қазақстан

А. Байтұрсыновтың шығармашылығы ұрпақтар үшін ең бай мұра болып табылады. Оның еңбектерін өз заманында С.Сейфуллин, С.Сәдуақасов, Г.Тоғжанов, М.Әуезов, М.Дулатов, Е.Омаров және С.Мұқанов, А.Қырым, М.Баталов, М.Сильченко, М.Кенжебаев сияқты танымал қайраткерлер бағалады.

А.Байтұрсыновтың өмірі мен қызметі сипатталған алғашқы құжаттардың бірі-1920 жылы РКП (б) Орынбор комитетінің мүшелігіне қабылдау туралы өзі жазған өтініш.

1920 жылы 4 қазанда Орынбор ҚазКСР астанасы болды және зиялы қауымның негізгі тобы дәл осы қалада шоғырланғаны сөзсіз. Олар «Қырғыз өлкесін зерттеу қоғамының» жұмысына белсенді қатысты. Онда Ж. Молдағали, М. Дулатов, А. Затаевич, М. Баталов, Қ. Қаратаев, Н. Құлжанова, С.Сейфуллин, Е. Омаров қызмет етті. Жыл сайын олар орыс тілінде «Қырғыз өлкесін зерттеу қоғамының еңбектері» атты жинақ шығарды. Бұл жинақта А.Байтұрсыновтың 50-ші жылдарына арналған мақалалар басылды. Олардың бірі-М.Дулатовтың «Ахмет Байтұрсынұлы Байтұрсынов», екіншісі-Е. Омаровтың «А.Б.Байтұрсыновтың ғылыми қызметі». Аталған зерттеулерде А.Байтұрсыновтың өмірі, шығармашылығы мен қызметі туралы мәліметтер бар. Е.Омаров пен М. Дулатов А.Байтұрсыновқа ақын, жазушы, аудармашы, журналист ретінде және дәуірдің ең ұлы ағартушысы ретінде жоғары баға берді.

А. Байтұрсынов қуғын-сүргінге ұшырады. Осы уақытта ол туралы ғалым және жазушы С.Мұқанов жазды, ол 1932 жылы жарық көрген «XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиеті» еңбегінде А.Байтұрсыновты ең ұлы адамдар қатарына жатқызды [1, 14].

1933 жылы И.Баталов пен М.Сильченко «Қазақ фольклоры мен қазақ әдебиеті бойынша очерктер» еңбегінде А.Байтұрсыновтың шығармашылығын зерттеуге көп көңіл бөлді.

Ахмет Байтұрсынов-ақын, ғалым, түркітанушы, аудармашы, педагог, публицист, қоғам қайраткері. А. Байтұрсынов 1873 жылы 28 қаңтарда Торғай уезінің Сартөбек шатқалында қарапайым шаруа отбасында дүниеге келген. Бір кездері ол әділетсіздіктің, сталиндік қуғын-сүргіннің құрбаны болды, жарты ғасырдан астам уақыт бойы оның есімі Қазақстан тарихында лайықты орын алған жоқ. Тек қазір, өзгеріс жағдайында, тарихтың «ақтаңдақ» беттері зерттеліп, шындығы ашыла бастаған кезде оның аты халыққа қайтарылды.

XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиетін бостандық пен тәуелсіздік үшін күрес идеясымен байытқан ақын. Оның «Маса» поэтикалық жинағы (Орынбор, 1911 ж.) халықтың ауыр, құқықсыз жағдайына, оны отаршылдықтан босатуға, дамудың артта қалуына, надандыққа арналған, екінші жағынан, шығарма білімге, ғылымға, мәдениетке деген ұмтылыс ақынның отандастарының жоғары азаматтық сезімін оятуға деген үлкен ұмтылысы көрінеді. Тәуелсіздігі мен бостандығы жоқ елдің болашағы бұлыңғыр болатыны анық.

Өзінің жинағын «Маса» деп атай отырып, ақын «ұйықтап жатқан» халықты масалар сияқты тітіркендіріп және тынымсыз шағып оятуға тырысып, анықтамалардың атауына мән берді.

Ызыңқырап мынау ұшқан біздің маса,

Сап-сары, аяқтары ұзын маса.

Өзіне біткен түсі өзгертілмес,

Дегенмен кара яки кызыл маса.

Үстінде ұйықтағанның айнала ұшып,

Қаққы жеп қанаттары бұзылғанша.

Ұйқысын аз да болса бөлмес пе екен,
Қоймастан құлағына ызыңдаса? [1, 32].

Өлендерінде А.Байтұрсынов өз халқын оятуға, дамуға және патриотизмге шақырады.
Жұртыма.

Бірлік қып іс етуге шорқақ, жұртым,

Табылса оңай олжа ортақ, жұртым.

Сияқты қара қарға шуылдаған,

Үрейсіз, қоян жүрек қорқақ, жұртым.

Иә, сөзсіз, Ахмет Байтұрсынов бұл өлеңде қазақ халқы үшін өзінің барлық сезімдерін бейнелеген. Ол халықты жақсылыққа шақырады және жәдидшіл Ахмад Дөніш сияқты қарапайым халықтың жарқын болашаққа деген ұмтылысын оятуға тырысады. Дөніш әулеттің магниттері туралы жазған еңбектерінде оның үстемдігі ел тарихындағы ең қараңғы беттердің бірі екенін және магниттер патшалығының мәні зорлық-зомбылық, езгі, надандық және азғындық екенін атап өтті. Ағартушы өз еңбектерінің бірінде былай деп жазды: «Әмір мен оның жақындары айналасына барлық ұрыларды жинап, ұрлық пен қантөгіспен айналысты, ал кедейлер мен қайыршылар зынданға отырғызылып, ұрылар ретінде өлтірілді. Шын мәнінде, ұрылардың басында тұрған әмірлер, құрбашылар және олардың қызметшілері бұқараны тонап, азғындықпен айналысты» [2, 32].

А.Байтұрсыновтың өлеңі мен А.Дөніштің әңгімесінде бір маңызды ой бар, атап айтқанда – ол ағарту ісі. Өз заманының осы екі көрнекті қайраткері, егер адамдар оны ұстап тұрған бұғаудан босатылмаса, онда олар ағартушылықты ұзақ күтуге тура келетінін түсінеді. Сондықтан олар ағарту туралы өз идеяларын халыққа жеткізуге тырысты.

А.Байтұрсыновтың «Қырық мысал» (Санкт-Петербург, 1909 ж.) кітабы-Крылов ертегілерінің үлгісінде жасалған шығармалар жинағы. Крыловтың сюжеттерін негізге ала отырып, А.Байтұрсынов еркін аудармасымен қазақ өмірінен алынған мысалдармен толықтыра отырып, түпнұсқа қазақ ертегілерін жасады. Ертегілерде қазақтар арасында таралған әзілдер мазақ етіліп, әлеуметтік әділетсіздік айыпталады. Соның ішінде, кең таралған бір мысал «Аққу, шортан, хәм шаян».

Ахмет Байтұрсынов-қазақ тілінің реформаторы. Ол араб графикасы негізінде әліпби жасады. 1912 жылы басталған бұл жұмыс ресми түрде 1924 жылы «Жаңа емле» («Жаңа ереже») ретінде қабылданды. А.Байтұрсынов «Оқу құралы» («Оқу») (1912 ж.) және «Тіл құралы» («Тіл бойынша оқулық») үш бөлімнен тұратын оқулықтарын жазды: фонетика, морфология, синтаксис зерттелінді. А.Байтұрсыновтың оқулықтары тек қазақтар үшін ғана емес, бүкіл түркітідес әлем үшін жаңалық болды. Кейін «Баяншы» (1920 ж.), «Тіл жұмсар» (1925 ж.) әдістемелік сипаттағы кітап шығарды. Әдебиеттану бойынша алғашқы жұмыс «Әдебиет танытқыш» (1926 ж.) та А.Байтұрсыновқа тиесілі [1, 47].

А.Байтұрсынов көптеген қызықты мақалалар жазды. Әдетте бұл еңбектер салқынқандылықпен, асқан шеберлікпен және академизммен сипатталатын. А.Байтұрсыновтың көптеген журналистік еңбектерінің аясында «Қазақ реніші» бағалар мен пайымдаулардың айқындылығымен, аяусыз ұлттық өзін-өзі жала жабудың риторикасымен көзге түседі және жанрлық жағынан «жан айқайына» көбірек тартылады. Алайда, бұл жағдайдың драмасын өте шешен сипаттайды және оның ғалым, тіл шебері, азамат, саясаткер ретіндегі сеніміне сәйкес келеді - оның аудиторияға деген көзқарасымен, қазіргі уақытта ол мүдделерін білдіруші ретінде әрекет етеді. «Дос жылатып айтады, дұшпан күлдіріп айтады». «Дос саған шындықты айтады, көз жасын төгеді, жау күледі», - дейді ескі сөз [3, 62].

Ол халықты да, билеушілерді де тәтті өтірікпен тамақтандырмады. Осы қайғылы ақиқат жолымен ол 1937 жылы 8 желтоқсанда қазіргі Алматы маңындағы Жаңалық елді мекенінің жанында, атыс үшін әкелінген ондаған басқа адамдардың қатарында Сталиндік жазалаушылардың қолынан өлімді қабылдағанға дейін барды. Өз халқының нағыз досы әрі шапағатшысы Ахмет Байтұрсынов бізді бұдан былай да қиыншылықта қалдырмайды. Барлық уақытты қажет ететін мұғалімнің мазасыз, қатал, байсалды дауысы бізді қиын

кезендерде Ұлт ұстазының көрсеткен ақылдың, даналықтың, ағартушылықтың жарқын бағытымен жол көрсетіп отырудан жалықпайды [3].

А.Байтұрсыновтың ағартушылық идеялары жәдидшілдікпен де тығыз байланысты. Жәдидшілдік идеялары Абай Құнанбаев, Ыбырай Алтынсарин, Әлихан Бөкейхан, сондай-ақ Ахмет Байтұрсынұлы тұлғасындағы қазақ зиялыларының дүниетанымына әсер етті. Олар тілдерді меңгергендіктен қажетті әдебиетке қол жеткізе алды.

Соңғы жылдары жәдидшілдікке деген қызығушылық айтарлықтай өсті. Бүгінгі таңда ғалымдар арасында ғана емес, жалпы жұртшылық арасында да осындай үлкен қызығушылық пен қызу пікірталас тудыратын ғылыми мәселені табу қиын болуы мүмкін. Оны бағалаудағы қайшылықтар мен түсініксіздіктер, әрине, бұл құбылыстың күрделілігімен ғана байланысты емес. Жәдидшілдікке әрқашан идеологиялық баға беруге тырысты. Кез-келген қоғамда әртүрлі саяси күштер болғандықтан, бұл бағалар бірдей болған жоқ. Қалыптасуының басында жәдидшілдік татар қоғамындағы әртүрлі саяси күштердің идеологиялық күресінің орталығында болды. Зиялы қауымның прогрессивті бөлігі оны татар қоғамын ғасырлар бойғы тоқыраудан шығаруға қабілетті интеллектуалды және идеологиялық күш деп санады. Ал ондағы татар дәстүршілері мұсылман қауымдастығы үшін үлкен қауіп-қатерді байқады, өйткені жәдидшілдік қоғамға атеизммен шектесетін еркін ой мен еркін ойлауды әкелді.

Ағартушылықтың кейбір маңызды аспектілері мемлекеттілік дәстүрлерімен, ұлттық қозғалыспен, саяси ағымдар мен партиялардың пайда болуымен тығыз байланысты. Ұлттық қозғалыстың ұрандарын орналастырудағы ағартушылықтың байланыстырушы, импульстік рөлінің квинтэссенциясын Гаяз Исхакидің «Білім - бостандыққа алғашқы қадам» деген сөздері көрсетеді. Бұл ХХ ғасырдың басындағы жаңа әдіснамалық қозғалыстың жеңісі татар ұлтының негізгі әлеуметтік-мәдени сипаттамалары бойынша буржуазиялық, еуропалық ұлт параметрлерін алуына себеп болды.

XIX-XX ғасырдың басында Шығыс отарлық пассивтіліктен ояна бастады. Үндістан мен Таяу Шығыста исламның зияткерлік дәстүрі мұсылмандардың жаңаруының дәлелі болған керемет еңбектермен байытылды. Баспа ісінің қарқынды өсуі мен таралуының, газеттердің шығуының арқасында Ресей мұсылмандары да жаңару дау - дамайының орбитасында болды: бір жағынан дәстүрлі (кадим), екінші жағынан жаңасын (жәдид) бекітуге деген ұмтылыс болды.

XX ғасырдың басында, бүгінгідей, қазақ жері Еуропа мен Шығысқа тең қашықтықта немесе тең жақын болды. Ең алдымен Ресей құрамындағы саяси бірлестік Еуропамен байланысты болды. Мәдениеттердің ортақтығы, дүниетаным және лингвистикалық көршілік шығыспен байланысты болды.

Көршілес аймақтардың мұсылман қауымдастықтары -батыста татар, шығыста Орта Азия-орыс әкімшілігінің жалпы проблемалары, сондай-ақ тіл мен дін тұрғысынан қазақтарға ерекше жақын болды. Орталық Азия контекстінде қазақтардың XIX ғасырда жәдидшілдік пен кадимизм немесе діннің жаңашылдығы мен дәстүршілдігі тақырыбындағы гуманитарлық диалогқа ену ерекшелігі, ең алдымен, православиенің қатаң догмаларынан салыстырмалы болды. «Батыс» ағартушылық идеялары олар дінге қауіп ретінде емес, барлық салдары бар орыс билігінің жан-жақты және сөзсіз басталуының бөлігі ретінде қабылданды. Жаңару мен ағарту мектептер арқылы басталды-алдымен медресе, содан кейін орыс-қазақ мектептері. Өз діні мен дәстүрлері татар және Орта Азия моллалары мен мүдәррістерінің кең таралған әсеріне қайшы келмей, ауызша түрде өмір сүре берді, олардың арасында дәстүрді жақтаушылар да, реформаторлар да болды.

Бүкіл түркі-татар әлемінде Исмаил Гаспринскийден гөрі маңызды тұлға жоқ, ол туралы көп айтылады және жазылады. Гаспринскийдің есімі бұрынғы Кеңес Одағы аумағында Түркі әлемінің қайта өркендеуінің символына, өзгерістердің туына, ескі догмалар мен стереотиптерден бас тартудың белгісіне айналды. Қырым татарлары өздерінің әйгілі әулетімен мақтанады.

Егер Гаспринский қайтыс болған күннен бастап 89 жыл өткен соң, оның есімі ризашылық білдіретін ұрпақтардың аузынан шықпаса, бұл адам немен танымал болды? Мұндай масштабтағы тұлғалар қандай жұлдыздардың қиылысында туады?

Гаспринский әулетінің даңқын шығарған Исмаил 1851 жылы 8 наурызда Қырым ауылында Мұстафа Гаспринскийдің екінші әйелі Фатима Авджика Сұлтаннан дүниеге келді. Алдымен анасы оның тәрбиесімен айналысты, содан кейін оны мұсылман мектебіне берді. Ұлына зайырлы білім беруді шешкен әкесінің күш-жігерінің арқасында Исмаил Симферополь қазыналық ерлер гимназиясына түседі. Онда ол шамамен екі жыл болды. Алайда, қатаң ата-ана үшін бұл мекеменің әдет-ғұрыптары тым либералды болып көрінді. Ол баладан нағыз ер адам жасауды шешеді және көп ойланбастан ұлын Воронеж әскери мектебіне жібереді. Бірақ сол жерде Исмаил қысқа уақытқа созылады. Оның мансабының келесі нүктесі-2-ші Мәскеу әскери гимназиясы. Мұнда ол үш жыл болды-1864 жылдан 1867 жылға дейін. Осы жылдары Исмаил «Мәскеу жаңалықтары» және «Орыс хабаршысы» редакторы, әйгілі орыс славофилі М.И. Катковтың отбасында тұрады және тәрбиеленеді. Оның үйінде Ол И.С. Тургеневпен танысады. Мұнда ол ағартушылыққа деген құштарлығын көрсетеді, алғашқы журналистік дағдыларды алады. Бірақ бірте-бірте Катковқа тән шовинизм рухы одан жас жігітке бас тарту сезімін, оған ішкі наразылығын тудырады. Гаспринский мұғаліммен сөйлесіп, толық курсты аяқтамай, оқуын тастап кетеді. Исмаил әскери мансабын біржола аяқтап, өзін маңызды іске - туған халқына қызмет етуге арнауды шешеді [4, 145].

Осы уақытта Крит аралында гректердің Осман империясына қарсы көтерілісі басталды. Кешегі патриоттық сезімге толы курсант өзінің әріптесі литвалық татар Мұстафа Давидовичпен бірге Түркияға пароходпен жүзу үшін Одессаға барады. Жас жауынгерлер Түркия жағындағы қимылдарына қатыспақшы, бірақ полиция оларды жарты жолда тоқтатады. Жастарда қарапайым шетелдік төлқұжаттар болған жоқ. Исмаил үйіне Қырымға оралады. Симферополь қазыналық ерлер гимназиясында жас жігіт 1870 жылы 1 мамырда арнайы сынақтан өтеді. Қалалық бастауыш оқу орындарының орыс тілі мұғалімі атағына ие болады. Нағыз жемісті еңбегі бар жоғы 19 жастағы мұғалім аса ыждахаттылықпен жұмысқа кіріседі. Шамасы, жұмыс сәтті өтті, өйткені бір жылдан кейін Одесса оқу округінің қамқоршысы Гаспринскийге қажырлы қызметі үшін алғыс жарияланды. Ол ұзақ уақыт бойы іздеп, дұрыс өмір жолын таңдаған сияқты. Бірақ Исмаил кең көкжиектерге тартылады.

Оған Қырымда тығыз, тар болды. Ол алыс елдерді армандайды және өзін үлкен және маңызды оқиғалардың қатысушысы ретінде көреді. 1871 жылы жас жігіт Парижге барады. Идеялар мен наполеондық жоспарларға толы, тек Франция астанасында ол қалтасында тиынсыз қалғанын байқайды. Париждің орыс қауымдастығы көмекке келеді. Гаспринскийді шығыс тілдерінде жарнамамен айналысқан «Ашет» агенттігіне аудармашы етіп орналастырады. Парижде өмір сүрген жылдары Гаспринский Францияның мәдени және әлеуметтік өміріне белсенді қызығушылық танытып, тіпті Сорбоннада дәрістерге қатысқаны туралы мәліметтер бар. Париждегі Гаспринский Мәскеуде кездескен И.С. Тургеневтің жеке хатшысы болып жұмыс істегені туралы нұсқа да танымал [4, 145].

1893 жылы, жазушы қайтыс болғаннан кейін, Гаспринский оған «Тәржіман» газетінде некрологты арнайды. Бір қызығы, ол Тургеневтегі қызметі туралы бірде-бір сөз айтпайды («Тәржіман». - 23.09.1893). 1874 жылы, Исмаил бей Франциядан кетіп, Алжир, Тунис, Египет және Греция арқылы Ыстамбұлға барады. Түркияда ол түрік тілін жетілдірумен айналысады, туысқан халықтың мәдениетін зерттейді, түрік тарихы мен халықтық білім беру жүйесіне қызығушылық танытады. Стамбулда И.Гаспринский ағасы Сүлейманға тоқтайды. Мұнда ол түрік әскери колледжіне түсуге тырысады, бірақ орыс елшісі граф Игнатьевтің «күш-жігерінің арқасында» бұл арман орындалмайды. Графтың наразылығы неде болды-жеті мөрдің артындағы құпия. Соған қарамастан, жас жігіт үмітін үзбейді және 1876 жылы қайтадан Қырымға оралады. Ол жергілікті оқу орындарының біріне оқытушы болып орналасады. Бірақ мұғалімнің сабырлы жұмысы көп ұзамай жас жігітке

деген ұмтылысқа толы болады. Гаспринский жаңа, жарқын оқиғаларды аңсайды, үлкен және үлкен істерді армандайды. Оған құрмет көрсету керек-армандар нақты, мақсатты әрекеттерге айналады. Гаспринский жергілікті өзін-өзі басқару сайлауына белсенді қатысады және 1878 жылы наурызда оның күш-жігері жеміс бере бастайды. Ол Бахшасарай қалалық думасының дауысты дыбысымен, ал қараша айының соңында қала басшысының орынбасары болып сайланады. Соңында, 1879 жылы 5 наурызда губернатор А.А. Кавелин И.Гаспринскийді қала басшысы ретінде бекітеді. Жаңадан бастаушы саясаткер үшін жаман мансап емес [4, 146].

1883 ж. егер газетті шығаруға рұқсат салыстырмалы түрде оңай алынған болса, онда оның материалдық базасын қамтамасыз ету үлкен қиындықпен мүмкін болды. Газет, түбі жоқ бөшке сияқты, кез-келген қаржылық инфузияны жеді. Онда Гаспринскийдің әйелі Зухра Акчуринаның алтын әшекейлері, Баку мұнай өнеркәсібі Асадуллаев пен Тагиевтің қайырымдылықтары, Орынбор саудагерлері Хусейновтар мен алтын өнеркәсібі Рамиевтердің қаражаттары және басқа меценаттар мен демеушілердің капиталдары бар. Бірақ ақша әлі де жетіспеді. Осы уақытта газет баяу танымал болды, оның таралымы өсті. Егер апталықтың алғашқы нөмірлері небәрі 320 дана тиражбен шықса, кейінгі жылдары газет тиражы 12-20 мыңға дейін өсті. Басында «Тәржіман» орыс және түркі тілдерінде шықты, ал 1905 жылдан бастап бір тілді болды [4, 151]. Империяның түркі халықтарының қуанышын елестету қиын емес, олар алғаш рет өздері түсінетін тілде басылып шыққан мерзімді басылымды алды. Мәдениет пен білім мәселелерін қамтыған газет кең Ресей империясының барлық бұрыштарында асыға күтті. Бұл ғана емес, оны Түркістан, Румыния, Қытай, Иран, Египет, Болгария және басқа елдер де алды.

Қорыта келе, жәдидшілдік түркі халықтарының тарихында маңызды орын алды. Оны зерттеу әлі де өзекті, XVIII-XX ғасырлардағы татарлардың тарихын түсіндіруді қиындатады, өйткені бұл кезең үшін жәдидшілдік мәселесі шешуші болып табылады. Бұл өте қиын мәселені талдауды осы құбылыс туралы идеялардың жинақталу тарихын қарастырудан бастау керек деп ойлаймыз.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Байтұрсынов А. Шығармалары: өлеңдер, аудармалар, зерттеулер.-Алматы: Жазушы, 1989.-258 б.
2. Гафаров Н. История культурно-просветительской деятельности джадидов в Бухарском эмирате (начало XX века).-Худжанд, 2000.-344 с.
3. Байтлеуова С.И. Жизнь и творчество репрессированных поэтов Казахстана // История вузах. Преподавание в школах и вузах.-2012.-№2. 61-67 бб.
4. Хостлер Ч. Тюркизм и Советы. Тюрки мира и их политические цели.-Алматы: Санат, 2006.-456 с.

С. ЛАПИН МЕН А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІНДЕГІ ҰЛТ МӘСЕЛЕСІ

Усманова А.К.

*1-ші курс магистранты
Академик Е.А.Бөкетов атындағы
Қарағанды университеті
Қарағанды қ., Қазақстан*

Халықтың, ұлттың дамуын мақсат еткен тарихтағы тұлғалар бүгінде Отан тарихының өзекті мәселерінің бірі. XX ғасырдың басындағы ұлт мәселесі талқыға түскен заманда елді қалай біртұтас қылуды мақсат еткен азаматтардың бірі – Ахмет Батұрсынұлы. Ол өз заманының ағысына қарсы тұра білген қайраткер. Қазақ халқының рухани көсемі болып,